

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
February-2019 Special Issue - 103**Agriculture : Problems and Prospects in Maharashtra****Guest Editor:**

Dr. Bhaskar Shelake

Principal,

Agasti Arts, Commerce & Dadasaheb Rupawate Science College,
Akole, Tal. Akole, Dist. Ahmednagar**Executive Editor of the issue:**

Prof. Vishwanath Kotkar (HoD. Economics)

Dr. Sunil Mohate (Assistant Professor, Economics)

Agasti Arts, Commerce & Dadasaheb Rupawate Science College,
Akole, Tal. Akole, Dist. Ahmednagar**Guest Editor:**

Dr. Dhanraj Dhnagar (Yeola)

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Principal

S.S.Dhamdhere Arts & Commerce College
Talegaon Dhamdhere, Tal. Shri
Dist. Pune 412 200

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 103- Agriculture : Problems and Prospects in Maharashtra
UGC Approved Journal

ISSN :
2348-7143
February-2019

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2019 Special Issue - 103

Agriculture : Problems and Prospects in Maharashtra

Guest Editor:

Dr. Bhaskar Shelke

Principal,

Agasti Arts, Commerce & Dadasaheb Rupawate Science College,
Akole, Tal. Akole, Dist. Ahmednagar

Executive Editor of the issue:

Prof. Vishwanath Kotkar (HoD. Economics)

Dr. Sunil Mohate (Assistant Professor, Economics)

Agasti Arts, Commerce & Dadasaheb Rupawate Science College,
Akole, Tal. Akole, Dist. Ahmednagar

Guest Editor:

Dr. Dhanraj Dhnagar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

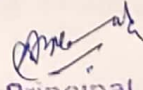
Price : Rs. 800/-

1

Website - www.researchjourney.net

Email - researchjourney2014gmail.com

Principal
S.S. Dhamdhere Arts & Commerce College
Telegaon Dhamdhere, Tal. Shirur,
Dist Pune-412 208

28	W.T.O. and Agriculture in India	Dr. V. H. Patil	137
29	Agriculture Crops Pattern and Marketing in Maharashtra	Prof. Sachin Bibave	140
30	महाराष्ट्रातील कृषी समस्या आणि उपाययोजना	डॉ. एस. के. ढगे	142
31	२००१ नंतरची महाराष्ट्रातील पिक पद्धत	प्रा.व्ही.जी.कोटकर	145
32	कृषीनिविष्टा खरेदीतील शेतकऱ्यांच्या समस्या	विलास भांगरे व डॉ.व्ही.बी.वैरागी	147
33	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील क्रांती आणि शेती	डॉ.शोभा रहाणे व डॉ.प्रमोदिनी कदम	151
34	भारतीय शेती आणि स्वामीनाथन आयोग	प्रा. शितल पाटील	154
35	महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्राची अवस्था	प्रा. एस. बी. अस्वले	158
36	काजू उत्पादन : एक किफायतशीर पर्याय	दिपाली चिंचवडे	160
37	महाराष्ट्रातील निवडक शेतकरी उत्पादक कंपन्यांच्या कृषीक्षेत्रातील योगदानाचा चिकित्सक अभ्यास	प्रा. गणेश भांगरे	163
38	महाराष्ट्रातील शेती सिंचन : समस्या आणि उपाय	डॉ. सुनिल मोहटे	168
39	भारतीय शेती क्षेत्रातील बदलत्या प्रवृत्ती आणि जागतिकीकरणानंतर निर्माण झालेली आव्हाने	प्रा. सोमनाथ पाटील	173
40	महाराष्ट्रातील शेती : समस्या आणि उपाय	प्रा.एस.बी.गोर्डे	178

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

भारतीय शेती क्षेत्रातील बदलत्या प्रवृत्ती आणि जागतिकीकरण नंतर निर्माण झालेली आव्हाने

प्रा. सोमनाथ वसंतराव पाटील

एम.ए.एम.फिल,सेट,पीएच.डी.

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

एस. एस. ढमढेरे महाविद्यालय

तळेगावढमढेरे ता. शिरूर ,

Email-patileco@rediffmail.com

गोषवार

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. भारतातील शेतीचे स्वरूप अभ्यासण्यासाठी भारतातील पीक पध्दती समजून घेणे आवश्यक आहे. पीक पध्दती म्हणजे देशातील प्रत्यक्षातील एकूण लागवडीखालील क्षेत्रामध्ये विविध पीकाखालील क्षेत्राचे प्रमाण होय. भारतातील पिकरचना सातत्याने बदलत आहे. विशेषतः जागतिकीकरण नंतर भारतीय शेतीकडे व्यवसायिक दृष्टीकोणातून पाहिले जाऊ लागले. त्यामुळे अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्र घटत असून त्याची जागा अधिक नफा देणारी नगदी पिके घेत आहेत. शिवाय भारतीय शेतीतील पिकांची विविधता कमी होत असून गहू व तांदळासारख्या विशिष्ट पिकांचाच प्रभाव वाढल्याने शेतीचा एकांगी विकास होताना दिसतो.

कळीचे शब्द— पिकरचना, अन्नधान्य, उत्पादकता, जागतिकीकरण

प्रस्तावना

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. केवळ मोठ्या प्रमाणावर शेती केली जाते म्हणून भारत हा कृषीप्रधान देश ठरत नाही तर आपली भौगोलिक आणि प्राकृतिक स्थिती देखील शेतीला अनुकूल आहे. भारतास मिळालेल्या निसर्गदत्त देणग्यांचा विचार केल्यास उत्कृष्ट पध्दतीने शेती करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या जमिन, पाणी आणि सुर्यप्रकाश या मुलभूत गोष्टी भारतास विपुल प्रमाणात लाभल्या आहेत. या मुलभूत गोष्टी उपलब्ध असूनही भारतीय शेतीचे निसर्गावरील अवलंबन आणि ब्रिटीशांची भारतीय शेती विकासास फारशी अनुकूल नसलेली धोरणे यामुळे स्वातंत्र्यपूर्वकाळात भारतीय शेतीचा फारसा विकास झाला नाही.

संशोधन पध्दती:- प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला असून हे संशोधन दुय्यम स्रोतांवर आधारीत आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. भारतीय शेती क्षेत्रातील बदलांचे विविध टप्पे अभ्यासने
२. भारतीय पिकरचना व पिकरचनेतील बदलांचा अभ्यास करणे.
३. भारतीय शेती क्षेत्रापुढे जागतिकीकरण नंतर निर्माण झालेली आव्हाने अभ्यासने

भारतीय शेती क्षेत्रातील बदलाचे साधारणपणे तीन टप्पे पाडता येतात

हरितक्रांती पूर्वकाळ

अग्रगत कृषी क्षेत्र, पारंपारिक उत्पादन पध्दती, शेतीमधील जुनाट उत्पादन तंत्र, शेतीक्षेत्रामध्ये व्यावसायिक दृष्टीकोनाचा आभाव, आणि अल्प उत्पादकता यामुळे हरितक्रांती पूर्वकाळात भारताला मोठ्या प्रमाणावर विदेशातून अन्नधान्याची आयात करावी लागत होती. भारतामधील १९६५ व १९६६ या लागोपाठच्या दोन

वर्षातील अवर्षणामुळे अन्नधान्य उत्पादनात लक्षणीय घट झाली त्यामुळे अन्नधान्य समस्या आणखी बिकट बनली. देशाने कितीही आर्थिक प्रगती केली तरी अन्नधान्यासारख्या अत्यावश्यक गोष्टीबाबत देश पुर्णता आत्मनिर्भर असणे आवश्यक असते. त्यामुळे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने अन्नधान्य उत्पादनामध्ये स्वावलंबी बनण्यासाठी विशेष प्रयत्न सुरू केले.

हरितक्रांती नंतरचा काळ

१९७० च्या दशकात भारतामध्ये हरितक्रांतीचे नविन धरण स्वीकारून ते अवलंबिण्यात आले. डॉ. स्वामिनाथन हे भारतातील हरित क्रांतीचे प्रणेते मानले जातात. उत्पादनवर्धक बियाणे आणि बहुविध पीक पध्दती या दोन पैलूमुळे शेती क्षेत्रामध्ये अमुलाग्र बदल झाला. संकरित बियानांबरोबरच भारतात विविध पीकांच्या हायब्रिड जाती तयार झाल्या. रासायनिक खाते, औषधे, जलसिंचनाच्या विविध पध्दती यांचा अभ्यास, प्रचार, प्रसार, वापर करण्यात आला. त्यामुळे कृषिक्षेत्रात झपाट्याने वाढ होवून अन्नधान्य उत्पादन ३० दशलक्ष टनांवरून २५७ दशलक्ष टनांवर पोहचले त्यामुळे प्रामुख्याने भारताला अनेक शतकांपासून भेडसावणारा अन्नधान्य तुटवड्याचा प्रश्न सोडविण्यात मोठ्या प्रमाणावर यश मिळाले आहे.

आज भारतीयशेतीदेशाच्या विकासामध्ये महत्वपूर्ण योगदान देत आहे. देशातील १२१ कोटी लोकसंख्येस अन्नधान्य उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी शेती क्षेत्रावर आहे. देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ६० टक्के लोकसंख्या रोजगारासाठी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरीत्या शेतीवर अवलंबून आहे. राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचा वाटा महत्वपूर्ण आहे, देशाच्या औद्योगिक विकासामध्ये शेतीचे मोठे योगदान आहे. भारताच्या निर्यातीमध्ये कृषीप्रधान वस्तुचा समावेश असून त्यामुळे देशातला बहुमोल परकिय चलन उपलब्ध होत आहे.

जागतिकीकरण नंतरचा काळ

१९९१ मध्ये आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम राष्ट्रीय पातळीवर राबविण्यास सुरवात झाली. देशामध्ये सर्वत्र जागतिकीकरण, खाजगीकरण व उदारीकरणाचे वारे वाहू लागले. जागतिकीकरणाचा प्रभाव देशाच्या व राज्याच्या शेती, उद्योग व सेवा क्षेत्राबरोबरच लोकांच्या आर्थिक सामाजिक जिवणावर झाला. मुक्त आयात निर्यात, वस्तुंची सहज उपलब्धता, जाहिरातबाजी यामुळे लोकांच्या आवडीनिवडी व जिवनशैली बदलली. मागणीची रचना व त्यास अनुसरून उत्पादनाची रचना बदलत आहे. त्यामुळे ख-या अर्थाने शेतीचे अतिशय वेगाने व्यापारीकरण सुरू झाले.

शेती मधून अल्पकाळात प्रचंड उत्पादन व नफा मिळवण्यासाठी निसर्ग नियमांना डावलले गेले. संकरित बियाणे, रासायनिक खाते, औषधे यांचा अतिरेकी वापर होवू लागला. भारतातील पीकरचना बदलून खाद्यान्न पिकांची जागा ऊसासारखी नगदी पीके घेत आहेत. शेतीची वाटचाल बहुपिक पध्दती कडून विशिष्ट पिक पध्दतीकडे होताना दिसत आहे. भुगर्भातील जलस्रोतांचा प्रचंड वापर व अपव्यय होण्याबरोबरच जमिनीचा पोत बिघडला आहे. आज शेतीचे शोषण करण्याच्या मानवाच्या या प्रवृत्तीमुळे शेती विकास प्रक्रियेमध्ये अनेक अडथळे व आव्हाने निर्माण होत आहेत. पुढील पिढ्यांच्या खाद्यान्न सुरक्षेच्या दृष्टीने यावर वेळीच गाभियाने विचार होणे आवश्यक आहे. या सर्व घटकांमुळे शेती क्षेत्रामध्ये जे अनेक बदल झाले ते खालील मुद्द्यांद्वारे स्पष्ट केले आहेत.

भारतातील अन्नधान्य पीकाखालील क्षेत्र उत्पादन आणि उत्पादकतेतील बदल

भारतामध्ये १९५०-५१ ते २०१३-१४ या कालावधीमध्ये अन्नधान्य पीकाखालील क्षेत्र, अन्नधान्य उत्पादन आणि उत्पादकतेमध्ये घडून आलेले बदल खालील तक्त्यामध्ये दर्शविले आहेत.

भारतातील अन्नधान्य पीकाखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि उत्पादकता

अ.न.	वर्ष	अन्नधान्य पीकाखालील क्षेत्र (दशलक्ष हेक्टर)	उत्पादन (दशलक्ष टनामध्ये)	उत्पादकता (कि.ग्रॅम प्रति हेक्टरी)	जलसिंचना खालील क्षेत्र (टक्के)
१	१९५०-५१	९७.३२	५०.८०	५२२.००	१८.१
२	१९६०-६१	११५.५८	८२.००	७१०.००	१९.१
३	१९७०-७१	१२४.३२	१०८.४०	८७२.००	२४.१
४	१९८०-८१	१२६.६७	१२९.६०	१०२३.००	२९.७
५	१९९०-९१	१२७.८०	१७६.४०	१३८०.००	३५.१
६	२०००-२००१	१२१.००	१९६.८०	१६२६.००	४३.४
७	२०१०-२०११	१२६.७०	२४४.५०	१९३०.००	४७.८
८	२०११-२०१२	१२४.७५	२५९.२९	२०७८.००	४९.८
९	२०१२-२०१३	१२०.७८	२५७.१३	२०२९.००	—
१०	२०१३-२०१४	१२६.०४	२६४.७७	२१०१.००	—

संदर्भ—Agriculture Statistics at A Glance.2014- page no -68,69

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की १९५०-५१ ते २०१३-१४ या ६४ वर्षांमध्ये भारतातील अन्नधान्य पीकाखालील क्षेत्रामध्ये अल्प प्रमाणात वाढ झाली आहे. १९५०-५१ मध्ये भारतातील अन्नधान्य पीकाखालील क्षेत्र ९७.३२ दशलक्ष हेक्टर होते ते २०१३-१४ मध्ये वाढून १२६.०४ दशलक्ष हेक्टर पर्यंत झाले. अर्थात भारतातील अन्नधान्य पीकाखालील क्षेत्र जरी संथ गतीने वाढत असले तरी भारताचे अन्नधान्य उत्पादन सातत्याने व अधिक वेगाने वाढत आहे.

विशेष म्हणजे जागतिकीकरणानंतर भारतातील अन्नधान्य पीकाखालील क्षेत्र घटत आहे.

१९५०-५१ मध्ये अन्नधान्य उत्पादन केवळ ५०.८० दशलक्ष टन होते. ते १९७०-७१ मध्ये १०८.४० दशलक्ष टन एवढे झाले. तर २०००-२००१ मध्ये ते १९६.८० दशलक्ष टनापर्यंत वाढले. २०११-१२ मध्ये भारताचे अन्नधान्य उत्पादन २५७.४० दशलक्ष टन एवढे प्रचंड वाढले आहे तर २०१३-१४ मध्ये भारताचे अन्नधान्य उत्पादन २६४.७७ दशलक्ष टन एवढे प्रचंड वाढले आहे एकंदरीत १९५० पासून भारतातील अन्नधान्य उत्पादनामध्ये भरीव वाढ झाली आहे.

प्रति हेक्टरी उत्पादकतेचा विचार करता १९५०-५१ मध्ये भारतातील अन्नधान्याची उत्पादकता ५२२ कि.ग्रॅ. प्रति हेक्टरी होती. १९७०-७१ मध्ये ८७२ कि.ग्रॅ. व या नंतर सातत्याने वाढून २०१३-१४ मध्ये प्रति हेक्टरी २१०१ कि.ग्रॅ. झाली. व हे भारतीय हरितक्रांतीचे भरीव यश आहे.

भारतीय पीकरचनेतील बदल रू

भारतातील शेतीचे स्वरूप अभ्यासण्यासाठी भारतातील पीक पध्दती समजून घेणे आवश्यक आहे. पीक पध्दती म्हणजे देशातील प्रत्यक्षातील एकूण लागवडीखालील क्षेत्रामध्ये विविध पीकाखालील क्षेत्राचे प्रमाण होय. तक्ता क्र. १.१ मध्ये १९५०-५१ पासून आजपर्यंत भारतातील पीक पध्दती मध्ये झालेला बदल दर्शविला आहे.

भारतातील पीक पध्दतीचा अभ्यास करता अन्नधान्य उत्पादन हे भारतीय पीक पध्दतीचे प्रमुख उद्दीष्ट आसल्याचे दिसून येते.

भारतीय पीकचनेतील बदल

(क्षेत्र दशलक्ष हेक्टरमध्ये)

अ. क	पीक	लागवडी खालील एकूण क्षेत्राशी प्रमाण (टक्के) १९५०-५१	लागवडी खालील एकूण क्षेत्राशी प्रमाण(टक्के) २०११-१२
१	भात	२३.३६	२२.५४
२	गहू	७.२९	१५.२९
३	बाजरी	६.८४	४.५०
४	ज्वारी	११.८०	३.२०
५	मका	२.४०	४.५०
६	इतर भरडधान्य	७.५२	१.३४
७	एकूणभरडधान्य(३ ते ६)	२८.५६	१३.५३
८	एकूण तृणधान्य	५९.३१	५१.३६
९	एकूण कडधान्य	१४.४७	१२.५३
१०	एकूण अन्नधान्य	७३.७९	६३.८९
११	तेलबिया	८.१४	१३.४७
१२	कापूस	४.४६	६.२४
१३	ऊस	१.३०	२.५८
१४	तंबाखू	०.२७	०.२४

संदर्भ—Agriculture Statistics at A Glance.2014-page no -68 to 91.

- भारतातील अन्नधान्य पीकाखालील क्षेत्र वाढत असले तरी टक्केवारीचा विचार करता भारतातील एकूण लागवडीखालील क्षेत्रामध्ये अन्नधान्य पीका खालील क्षेत्राचे प्रमाण याच कालावधीत ७३.१९ टक्केवरून ६३.८९ टक्क्यांपर्यंत कमी झाले आहे.
- एकूण अन्नधान्य पीकांखालील क्षेत्रामध्ये तृणधान्य पीकांचा वाटा नेहमीच अधिक राहिला आहे. तृणधान्य पीकाखालील क्षेत्रवाढत असले तरी टक्केवारीचा विचार करता भारतातील एकूणलागवडीखालील क्षेत्रामध्ये तृणधान्य पीकाखालील क्षेत्राचे प्रमाण सातत्याने घटताना दिसत आहे. १९५०-५१मध्ये एकूणपीकाखालील क्षेत्रापैकी ५९.३१ क्षेत्रावर तृणधान्य पीके घेतली जात होती हे प्रमाण २०११-१२मध्ये ५१.३६ टक्क्यांपर्यंत कमी झाले आहे
- पीकनिहाय विचार करता १९५०-५१ ते २०११-१२ या कालावधीमध्ये तृणधान्य पीकाखालील क्षेत्र वेगाने वाढत असून ही वाढ अनुक्रमे गहू(२०६.२५ टक्के) मका (१७७.८४) व भात(४२.८४ टक्के) आहे. तर ज्वारी बाजरी व इतर भरडधान्यया पीकाखालील क्षेत्र वेगाने घटत आहे. १९५०-५१ ते २०११-१२ या कालावधीमध्ये ज्वारी पीकाखालील क्षेत्रामध्ये सर्वाधिक(५९.६८ टक्के) घट झाली आसून एकूण अन्नधान्य

पीकाखालील क्षेत्रापैकी केवळ ३.२० टक्के क्षेत्र ज्वारी पीकाखाली राहिले आहे. ज्वारी बरोबरच इतर भरडधान्य पीकाखालील क्षेत्र अतिशय वेगाने घटत आहे.

थोडक्यात भारतीय शेतीची वाटचाल बहुपिक पध्दती कडून विशिष्ट पीक पध्दतीकडे होताना दिसत आहे. यामुळे शेती विकासाचा प्रादेशिक समतोल बिघडून पीकांचे वैविध्य नष्ट होण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. गहू, तांदुळ या पीकांच्या तुलनेने ज्वारी व इतर भरडधान्यांसाठी पाण्याची कमी आवश्यकता असूनही बाजारव्यवस्थेमध्ये टिकाव धरू न शकल्यामुळे या पीकांखालील क्षेत्र अतिशय वेगाने घटत आहे.

४. १९५०-५१ ते २०११-१२ या कालावधी मध्ये भारतातील कडधान्य पीकाखालील क्षेत्र १९.०९ दशलक्ष हेक्टर वरून २४.४६ दशलक्ष हेक्टर पर्यंत वाढले आहे. क्षेत्र वाढत असले तरी टक्केवारीचा विचार करता भारतातील एकुण लागवडीखालील क्षेत्रामध्ये कडधान्य पीकाखालील क्षेत्राचे प्रमाण ४.४७ टक्क्यांवरून १२.४३ टक्क्यांपर्यंत घटले आहे.

कडधान्याच्या मागणी पुरवठ्यातील असमतोलांमुळे कडधान्याचे बाजारभाव वेगाने वाढत आहेत. त्यामुळे कडधान्ये सर्वसामान्य गरीब लोकांच्या आहारातून नामशेल होण्याची भीती निर्माण झाली आहे.

५. नगदी पिके- भारतीय शेतीचे व्यापारीकरण अतिशय वेगाने होताना दिसत आहे. १९५०-५१ ते २०११-१२ या कालावधी मध्ये भारतातील ऊस या नगदी पीकाखालील क्षेत्र सर्वाधिक १९४.७३ टक्के वाढले आहे त्या खालोखाल तेलबिया १४५.२० टक्के व कापूस १०७.१४ टक्के यांचा क्रम लागतो.
६. जलसिंचनातील बदल भारतातील जलसिंचना खालील क्षेत्र सातत्याने वाढत असले तरी या वाढीचा वेग अतिशय संथ आहे. भारतातील जलसिंचना खालील क्षेत्र १९५०-५१ मध्ये १८.१ टक्के ते २०११-२०१२ मध्ये ४९.८ टक्के पर्यंत वाढले आहे. थोडक्यात आजही भारतातील ५० टक्के क्षेत्र कोरडवाहू असून ते पूर्णपणे पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे.

भारतीय शेतीपुढील आव्हाने:

अर्थात शेतीच्या विकासाबरोबरच भारतीय शेती क्षेत्रापुढे अनेक प्रश्न व आव्हाने निर्माण झाली आहेत. अन्नधान्य उत्पादनातील वाढीबरोबरच धान्य उत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्यांची व शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या ६० टक्के लोकांची आर्थिक परिस्थिती बदलली आहे का? देशातील गोर गरीब जनतेचा प्रत्यक्षात अन्नधान्य उपभोग वाढला आहे का? रोजगाराच्या संधी वाढत आहेत का? शेतीचा प्रादेशिक समतोल विकास होत आहे का? पीकांचे वैविध्य जपले जात आहे का? उत्पादनाची गुणवत्ता टिकून आहे का? बाजार व्यवस्थेस अनुसरून पीकपध्दती बदलत आहेत का? जमिनीचा पोत, भूगर्भातील जलसाठे टिकून राहात आहेत का? जागतिक तुलनेत आपली उत्पादकता वाढत आहे का? अशा असंख्य प्रश्नांची समाधानकारक उत्तरे मिळत नसतील तर त्यास कृषी विकास म्हणता येणार नाही.

संदर्भ

१. जी.एन. झामरे, (२००६) भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणीय अर्थशास्त्र, पिंपळपुरा अँड कंपनी प्रब्लिशर्स, नागपुर.
२. रमेश पाध्ये, (२०१५) शेती शेतकरी आणि अर्थकारण, द युनिक अँड मि, पुणे.
३. Datt and Sundram (2013) S.Chand and Company Pvt.Ltd. New Delhi.
४. Agricultural Statistics at a Glance (2014), Directorate of Economics and Statistics, Govt. of India.